

Gulyamov Alisher Azizovich

Osiyo xalqaro universiteti xorijiy til va ijtimoy fanlar
kafedrası tarix fani o'qituvchisiEmail: aligulyamov1997@gmail.com**TOSHKENT VA SIRDARYO VILOYATLARIDA DEHQONCHILIK TARIXI**

Annotatsiya: Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida dehqonchilikning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda tarixiy ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada qadimiy sug'orish tizimlari, yer-suv munosabatlari, qishloq xo'jalik ekinlari tarkibi va ularning o'zgarishi jarayonlari yoritilgan. Xususan, sovet davrida amalga oshirilgan yerlarni o'zlashtirish siyosati, paxtachilik va g'allachilikning kengayishi, shuningdek mustaqillik yillarida dehqonchilik tizimining modernizatsiyasi ilmiy asosda ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: dehqonchilik tarixi, Toshkent viloyati, Sirdaryo viloyati, sug'orish tizimi, agrar islohotlar, paxtachilik, g'allachilik.

THE HISTORY OF AGRICULTURE IN THE TASHKENT AND SYRDARYA REGIONS

Annotation: The article analyzes the formation, stages of development, and historical significance of agriculture in the Tashkent and Syrdarya regions. It highlights ancient irrigation systems, land and water relations, the composition of agricultural crops, and the processes of their transformation. In particular, it scientifically examines the land reclamation policy implemented during the Soviet era, the expansion of cotton and grain cultivation, as well as the modernization of the agricultural system during the years of independence.

Keywords: history of agriculture, Tashkent region, Syrdarya region, irrigation system, agrarian reforms, cotton growing, grain farming.

ИСТОРИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ТАШКЕНТСКОЙ И СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТЯХ

Аннотация: В статье проанализированы формирование, этапы развития и историческое значение земледелия в Ташкентской и Сырдарьинской областях. Освещены древние оросительные системы, земельно-водные отношения, состав сельскохозяйственных культур и процессы их изменения. В частности, на научной основе рассмотрена политика освоения земель, проводившаяся в советский период, расширение хлопководства и зерноводства, а также модернизация системы земледелия в годы независимости.

Ключевые слова: история земледелия, Ташкентская область, Сырдарьинская область, оросительная система, аграрные реформы, хлопководство, зерноводство.

Kirish. O'zbekiston agrar sektorida dehqonchilikning o'rni nihoyatda muhim hisoblanadi. Ayniqsa, Toshkent va Sirdaryo viloyatlari dehqonchilik va bog'dorchilikning tarixiy markazlaridan biri sifatida tanilgan. Ushbu hududlarda dehqonchilik tarmog'ining shakllanishi, rivojlanishi va yangi ekin turlarining iqlimlashtirilishi bir necha tarixiy bosqichlarni o'z ichiga oladi. Qishloq xo'jaligi sohasida global iqlim o'zgarishlari, suv tanqisligi va aholi soni ortishi sharoitida yangi ekin turlarini joriy qilish, ularni mahalliy sharoitga moslashtirish masalalari katta ahamiyat kasb etmoqda.[1]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Гафуров Б. Тарихий-археологик манбаларда Ўрта Осиё деҳқончилиги. – Самарқанд: АИИТ, 2001; Назаров, Қ. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг тарихий ривожланиши, Тошкент: "Фан", 2002; Тошкент археологик макони материаллари. – Т.: Фан, 1990; Юлдашев, Х. Ўзбекистоннинг иқтисодий тарихи, Тошкент:

44 Ўқитувчи, 1987 – kabi adabiyotlar asosida Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida dehqonchilik tarixi yoritib berilgan.

Muhokama. Dehqonchilik insoniyat sivilizatsiyasining ilk bosqichlarida paydo bo'lgan muhim xo'jalik turlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, O'zbekiston hududidagi qadimiy sivilizatsiya o'choqlaridan biri — Toshkent va Sirdaryo vohalarida dehqonchilikning shakllanishi tarixiy taraqqiyotda alohida o'rin tutadi. Toshkent va Sirdaryo hududlari tabiiy sharoitlari bilan e'tiborga loyiq. Bu hududlarda Zarafshon, Sirdaryo, Axangaran daryolari va ularning yirik yoki kichik oqimlari borligi sababli sug'orish imkoniyatlari yuqori bo'lgan. Bu tabiiy resurslar dehqonchilikning rivojlanishiga zamin yaratgan. Toshkent va Sirdaryo hududlarida dehqonchilikning ilk belgilari miloddan avvalgi IV–III asrlarga to'g'ri keladi. Arxeologik topilmalarda qishloq xo'jaligi mehnati uchun mo'ljallangan ish qurollari aniqlangan. Bu hududlarda asosan bug'doy, arpa, mosh kabi ekinlar yetishtirilgan. Ilk dehqonchilikning vujudga kelishi va rivojlanishi inson sivilizatsiyasining shakllanishida muhim bosqich bo'lgan. O'zbekiston hududida, xususan, Toshkent va Sirdaryo vodiylari uzoq ilgari odamlarning yashashi va mehnat faoliyati uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lgan.

Toshkent va Sirdaryo hududlarida dehqonchilikning ilk shakllari neolit davrigacha borib taqaladi. Bu hududda odamlar ilk bor yashash uchun qulay vodiylar, daryolar va tog' yonbag'ridagi hududlarni tanlaganlar. Sirdaryo vodiysidagi yomg'ir suvlaridan, so'qmoq kanallardan va soylardan foydalangan holda sug'orish dehqonchilikning asosiy uslublaridan biriga aylangan.[2] Sirdaryo va Toshkent atrofida yerlarni sug'orish uchun qadimda oddiy ariq va kanallar tuzilgan. Sug'orish tizimlari kengaygan sari qishloq xo'jaligi ham takomillashdi. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, Toshkent vohasidagi **Qovunchi tepa, Shashtepa** va Sirdaryo bo'ylab joylashgan ayrim manzilgohlarda er.av. IV–III ming yilliklarga taalluqli dehqonchilik anjomlari topilgan.[3]

Ilk dehqonchilikning shakllanishi nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minladi, balki muqim turmush tarziga o'tishga, qishloq jamoalarining yuzaga kelishiga, mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvga olib keldi. Shuningdek, yerni o'zlashtirish, sug'orish tizimlarini barpo etish va dehqonchilikni yo'lga qo'yish jarayonida kollektiv mehnatning ahamiyati orta bordi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Toshkent va Sirdaryo xonlik tarkibidan chiqib, Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilgach, dehqonchilik siyosatida muayyan o'zgarishlar yuz berdi. Yangi irrigatsiya tizimlari qurildi, paxta yetishtirishga alohida e'tibor berildi.

Amirlik va Xonliklar davrida (XVIII – XIX asrlar) Markaziy Osiyoda, jumladan, Toshkent va Sirdaryo hududlarida dehqonchilik eng muhim xo'jalik tarmoqlaridan biri sifatida shakllangan. Bu hududlarda dehqonchilik siyosati, asosan, tabiiy resurslardan foydalanish, suv inshootlari qurilishi, soliq tizimi va yerga egalik huquqlari asosida amalga oshirilgan.

Amirlik va xonliklarda yerlar asosan davlat (xalissa), vaqf va xususiy mulk (mulk yerlari) shaklida bo'lgan. Toshkent va Sirdaryo hududlarida asosan mulk va vaqf yerlar keng tarqalgan. Bu yerlarda dehqonlar yerni ijaraga olib, ma'lum miqdorda hosilni yer egasiga berishgan.[4] Masalan, Qo'qon xonligi tarkibida bo'lgan Toshkentda yerga bo'lgan talab katta bo'lib, har bir dehqon o'z yeridan tashqari, davlatga tegishli yerlarni ham ijaraga olib ishlatgan. Yerlarning katta qismi irrigatsiyaga bog'liq bo'lgani uchun suvdan foydalanish muhim ahamiyat kasb etgan. Toshkent va Sirdaryo hududlarida dehqonchilikning rivoji Amudaryo va Sirdaryo daryolari hamda ularning irrigatsion tarmoqlariga bog'liq edi. Xonliklar davrida ariqlar, kanallar qurish va ta'mirlash ishlari jamoaviy mehnat asosida amalga oshirilgan. Bu jarayonda dehqonlardan tashqari, mahalliy amaldorlar va din arboblari ham faol ishtirok etgan.[5] Masalan, XIX asrda Toshkent atrofida "Anxor", "Bozsu", "Chirchiq" kanallari orqali katta maydonlarda dehqonchilik amalga oshirilgan. Bu kanallar suvni turli dehqonchilik yerlariga yetkazib berishda muhim rol o'ynagan. Toshkent va Sirdaryo hududlarida dehqonlardan "ushr" (hosildan olinadigan soliq), "baj" (yer uchun ijara to'lovi) kabi turli soliqlar undirilgan. Soliqlar hosilga mutanosib ravishda belgilangan bo'lib, ba'zi hollarda dehqonlar qattiq yuk ostida qolgan. Amirlik va xonliklar davrida, xususan Qo'qon xonligida dehqonlar faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy majburiyatlarga ham ega

bo'lgan: suv inshootlarini ta'mirlash, qishloq xo'jaligi ishlarida ishtirok etish va boshqa jamoaviy majburiyatlar shular jumlasidan.

Toshkent va Sirdaryo vodiysi hududlarida asosan g'alla, poliz mahsulotlari va paxta yetishtirilgan. XIX asrda, ayniqsa, Rossiya bozoriga eksport qilish maqsadida paxta yetishtirish hajmi ortib borgan. Bu jarayon Qo'qon xonligining iqtisodiy siyosatida muhim o'rin tutadi. Toshkent va Sirdaryo hududlaridagi dehqonchilik siyosati Amirlik va Xonliklar davrida davlat va xususiy mulkchilik, irrigatsiya tizimi va soliq siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.[6] Bu siyosat mahalliy aholining mehnati va tabiiy resurslardan samarali foydalanishga asoslangan bo'lib, hudud iqtisodiyotida muhim o'rin egallagan.

Sovet hokimiyati o'rnatilgan ilk yillardanoq qishloq xo'jaligini sotsialistik yo'l bilan qayta tashkil etish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilandi. Bu jarayon dehqonchilikni markazlashtirish, yiriklashtirish va mexanizatsiyalashtirish orqali amalga oshirildi. Toshkent va Sirdaryo viloyatlari bu o'zgarishlarning barcha bosqichlarida faol ishtirok etgan hududlardan hisoblanadi.

1920–1930-yillarda Toshkent viloyatida an'anaviy dehqonchilik shakllari bosqichma-bosqich yo'q qilina boshlandi. Jamoaviy xo'jaliklar (kolxozlar) va davlat xo'jaliklari (sovxozlar) tashkil etildi. Bu jarayonda xususiy mulk tugatilib, dehqon yerlari davlat tasarrufiga o'tkazildi. Shu davrda paxta yetishtirishga alohida e'tibor qaratildi. Masalan, 1930-yilda Toshkent viloyatidagi qishloq xo'jaligi yerlarining 60 foizidan ko'prog'i paxta ekishga mo'ljallangan edi.[7] Shu bilan birga, irrigatsiya tizimi takomillashtirildi, yangi kanallar qurildi. Buni Quyichirchiq, O'rtachirchiq va Yuqorichirchiq kanallarining kengaytirilishi misolida ko'rish mumkin.[8]

Sirdaryo viloyatida dehqonchilikni qayta qurishning muhim jihati — yangi yerlarni o'zlashtirish va Sovet davlati tomonidan yirik melioratsiya loyihalarining amalga oshirilishi bo'ldi. Xususan, 1950–1960-yillarda "Yangier" va "Guliston" kanallari qurilishi orqali qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yangi yerlar o'zlashtirildi.

Bunda paxtachilik asosiy yo'nalish bo'lib qoldi. Viloyatdagi barcha dehqon xo'jaliklari paxta rejalarini bajarishga safarbar qilingan edi. Ayniqsa, 1960-yillar oxiri va 1970-yillarda viloyatdagi dehqonchilik to'liq mexanizatsiyalashtirilib, texnika bilan ta'minlash darajasi jahon andozalariga yaqinlashdi.[9]

Sovet davridagi qayta qurish natijasida qishloq xo'jaligi ko'rsatkichlari o'sdi, ammo bu jarayon ko'p hollarda zo'ravonlik, majburiy kollektivlashtirish va an'anaviy turmush tarziga ziyon yetkazilishi bilan amalga oshirildi⁶. Dehqonlar shaxsiy yerlaridan mahrum qilindi, oziq-ovqat mahsulotlari yetishmovchiligi kuzatildi.

Sovet davridagi dehqonchilikni qayta qurish jarayonlari Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida bosqichma-bosqich amalga oshirilib, uning iqtisodiy natijalari bilan birga ijtimoiy muammolarni ham keltirib chiqardi. Bugungi kunda bu davr tajribalarini ilmiy-tahliliy jihatdan o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

1930-yillarda jamoaviy xo'jaliklar tashkil etildi, intensiv dehqonchilik usullari joriy etildi. Yangi poliz ekinlari, xususan kartoshka, pomidor, kapusta, tarvuzlar aholi ehtiyojlarini qondirish uchun ommalashdi.[10] Toshkent va Sirdaryo viloyatlari O'zbekistonning muhim dehqonchilik hududlaridan biri hisoblanadi. Mazkur paragrafda 1946–2023 yillarda bu hududlarda dehqonchilikning umumiy ahvoli, yangi ekin turlarining joriy qilinishi va iqlimlashtirilishiga oid masalalar ko'rib chiqamiz.

Ikkinchi jahon urushi tugaganidan so'ng, Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida qishloq xo'jaligi tiklash va rivojlantirish yo'nalishida jiddiy choralar ko'rildi. Sovet davrida dehqonchilik asosan davlat rejasiga moslashtirilgan bo'lib, paxtachilik ustuvor tarmoq hisoblangan. Shuningdek, bu davrda g'alla, sabzavot va mevali daraxtlar ham keng miqyosda yetishtirila boshladi.[11] Ikkinchi jahon urushi tugaganidan so'ng, Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida qishloq xo'jaligini tiklash va rivojlantirish bo'yicha bir qator keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Yer maydonlarini kengaytirish va tiklash maqsadida Ikkinchi jahon urushi tugaganidan so'ng, O'zbekistonda, xususan, Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida qishloq xo'jaligini tiklash va

46 rivojlantirish ustuvor vazifalardan biriga aylandi. Urush davrida iqtisodiyot va ishlab chiqarish salohiyati sezilarli darajada zaiflashgan edi. Urush davrida tashlab qo'yilgan yoki zarar ko'rgan yerlar qayta tiklandi. Dehqonchilik maydonlarini kengaytirish maqsadida yangi irrigatsiya tizimlari barpo etildi. Bundan tashqari Sirdaryo viloyatida irrigatsiya ishlariga katta e'tibor qaratildi. Yangi suv inshootlari qurildi va mavjud kanallar ta'mirlandi. Bu chora-tadbirlar yerlarning hosildorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Qishloq xo'jaligi texnikalarini joriy etish maqsadida Sovet Ittifoqi qishloq xo'jaligini mexanizatsiya qilishga katta e'tibor qaratdi. Shu munosabat bilan Toshkent va Sirdaryo viloyatlariga yangi traktor va qishloq xo'jaligi texnikasi yetkazib berildi. Yangi agrar siyosat va kolxoz-sovxoiz tizimini mustahkamlash uchun qishloq xo'jaligini rivojlantirishda kolxoz va sovxozlar muhim o'rin tutdi. Dehqonlar uchun maxsus kreditlar ajratildi va ularga moddiy yordam ko'rsatildi.[12] Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish keskin oshdi. Bir necha yil ichida paxta, g'alla va sabzavot yetishtirish hajmi ko'paydi. Bu holat ichki bozorni ta'minlash va eksport hajmini oshirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Ikkinchi jahon urushi tugaganidan keyingi davrda Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida qishloq xo'jaligini tiklash va rivojlantirishda katta o'zgarishlar yuz berdi. Hukumat tomonidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida qishloq xo'jaligining tiklanishiga va iqtisodiy o'sishga erishildi.

XX asrda dunyodagi agrobiologik izlanishlar natijasida yuqori hosildorlikka ega bo'lgan gibril navlar yaratildi. O'zbekistonda, xususan Toshkent va Sirdaryoda, sholining yangi turlari, kartoshkaning erta pishar navlari, soya, kungaboqar, jygori kabi ekinlar iqlimlashtirildi. Iqlimlashtirish murakkab biologik jarayon bo'lib, bunda o'simlikning fotoperiodizm, namlik, tuproq tuzug'iga moslashuvi o'rganiladi. Toshkent viloyatida asosan Qibray, Zangiota tumanlari, Sirdaryoda esa Xovos, Guliston va Sayxunobod tumanlari bu borada sinov maydonlari sifatida faoliyat yuritdi.

Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida dehqonchilikning rivojlanish tarixi — bu nafaqat iqtisodiy va agrar jarayonlar tarixi, balki xalqning mehnat madaniyati, iqlimga moslashuv qobiliyati va innovatsiyaga ochiqqligining ifodasidir. Yangi ekin turlarining iqlimlashtirilishi mazkur hududlarda qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilishga xizmat qilmoqda.

Urush davrida mamlakat iqtisodiyotining katta qismi front ehtiyojlariga yo'naltirilgani sababli, qishloq xo'jaligi sohasi ancha qiyin ahvolga tushgan edi. Shuning uchun urushdan keyingi yillarda bu sohani qayta tiklash davlat siyosatida ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. Bunda asosan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilgan:

Urushdan keyingi yillarda qishloq xo'jaligidagi asosiy muammolardan biri mehnat resurslarining yetishmovchiligi edi. Shu bois davlat tomonidan ko'plab askarlar frontdan qaytgach, ularni qayta ishga joylashtirish va qishloq xo'jaligi sohasida mehnat qilishlariga ko'maklashildi. Shuningdek, aholini, ayniqsa, ayollar va yoshlarni qishloq xo'jaligiga jalb qilish siyosati olib borildi.

Natija. Sirdaryo viloyati va Toshkent viloyatida sug'orish tizimlarini tiklash muhim vazifa edi. Sirdaryo viloyatida yangi suv inshootlari qurish va eski kanallarni ta'mirlash ishlari amalga oshirildi. Bu hududda suv taqchilligini bartaraf etishga va dehqonchilikni rivojlantirishga yordam berdi.

Urush davrida kolxoz va sovxozlar iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelgani sababli, davlat tomonidan ularga moliyaviy va texnik yordam ko'rsatildi. Qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishni oshirish maqsadida yangi texnika, traktor va boshqa uskunalar kolxozlarga taqsimlandi.

O'zbekiston iqtisodiyotida paxta yetishtirish asosiy tarmoqlardan biri bo'lgani uchun urushdan keyin bu sohani yanada rivojlantirishga katta e'tibor qaratildi. Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida yangi paxta maydonlari o'zlashtirildi, g'allachilik esa oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun kengaytirildi.

Xulosa. Davlat qishloq xo'jaligiga mexanizatsiyani joriy etishga katta e'tibor qaratdi. Sovet Ittifoqidan yangi qishloq xo'jalik texnikalari olib kelindi, mexanizatorlar tayyorlash ishlari kuchaytirildi. Sirdaryo viloyatida yangi sug'oriladigan yerlarni o'zlashtirish bilan bog'liq holda

yangi qishloqlar va xo'jaliklar tashkil etildi. Bu hududga ko'chirib keltirilgan aholi yangi yerlarni o'zlashtirish va qishloq xo'jaligini rivojlantirish ishlarida faol qatnashdi.

1950-yillarga kelib, Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida qishloq xo'jaligi sezilarli darajada tiklandi va rivojlandi. Bu hududlar paxtachilik, g'allachilik va bog'dorchilik markazlariga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Жўраев Қ. Аграр ислохотлар ва қишлоқ хўжалиги ривож. – Тошкент: "Меҳнат", 2020.
2. Назаров, Қ. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг тарихий ривожланиши, Тошкент: "Фан", 2002. – Б. 15–16.
3. Тошкент археологик макони материаллари. – Т.: Фан, 1990. – Б. 22–27.
4. Ахмедов, Л. "История аграрных отношений в Узбекистане XIX века." – Ташкент: Фан, 1965. – Б. 45–47.
5. Абдурахмонов, А. "Марказий Осиёда суғориш иншоотлари тарихи." – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 64–68.
6. Бартольд, В.В. "Туркестан в эпоху монгольского нашествия." – М.: Наука, 1963. – С. 203.
7. Абдуллаев, А.Ж. Совет қишлоқ хўжалиги сиёсати ва унинг оқибатлари. Тошкент: "Ўқитувчи", 1998. – Б. 62.
8. Мирзаев, Х. Тошкент вилоятида ирригация тизими ривож (1920–1960). // Тарихий мерос журналі, 2015, №4. – Б. 25–27.
9. "Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалиги тарихи" (иқтисодий таҳлил). Тошкент: "Фан ва технология", 2010. – Б. 135.
10. Қурбонов Д. Совет даврида қишлоқ хўжалиги сиёсати. – Тошкент, 1987.
11. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ Хўжалиги Вазирлиги. "Қишлоқ хўжалиги ривожланишининг тарихий таҳлили", Тошкент, 2010.
12. Алиев, Ш. "Колхоз ва совхозлар тараққиёти", Тошкент, 1975.

SAMARQAND JADIDLARINING MA'RIFIY G'OYALARI VA ULARNING IJTIMOYIY INTELLEKT RIVOJIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Samarqand jadidlarining ma'rifiy qarashlari, ularning ta'lim haqidagi konsepsiyalari va pedagogik faoliyati zamonaviy psixologiyada "ijtimoiy intellekt" tushunchasi bilan qanday uyg'unlashishi ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Jadidchilik harakatiga mansub Behbudiy, Munavvarqori, Fitrat va boshqa ma'rifatchilarning insonparvarlik, muloqot madaniyati, ijtimoiy ong, tanqidiy fikrlash, jamoaviy ishlash kabi g'oyalari bugungi bo'lajak o'qituvchilar kompetensiyalarini shakllantirishda muhim o'rin tutishi ko'rsatiladi. Maqolada ijtimoiy intellektni rivojlantirishda jadidlar merosining pedagogik integratsiyasi ham taklif qilinadi.

Kalit so'zlar: samarqand jadidlari, ma'rifiy g'oyalar, ijtimoiy intellekt, pedagogik integratsiya, empatiya, ijtimoiy ong, ma'naviy tarbiya.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИДЕИ САМАРКАНДСКИХ ДЖАДИДОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В статье с научной точки зрения анализируются педагогические взгляды самаркандских джадидов, их концепции образования и соответствие их педагогической деятельности концепции «социального интеллекта» в современной психологии. Показано, что идеи Бехбудий, Мунавваркори, Фитрата и других просветителей джадидского движения, такие как гуманизм, культура общения, общественное сознание, критическое мышление и умение работать в команде, играют важную роль в формировании компетенций современных будущих учителей. В статье также предлагается педагогическая модель интеграции наследия джадидов развитие социального интеллекта.

Ключевые слова: Самаркандские джадиды, образовательные идеи, социальный интеллект, педагогическая интеграция, эмпатия, общественное сознание, духовное воспитание.

EDUCATIONAL IDEAS OF SAMARKAND JADIDS AND THEIR INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF SOCIAL INTELLIGENCE

Annotation. This article analyzes from a scientific point of view the educational views of the Samarkand Jadids, their concepts of education and how their pedagogical activities are compatible with the concept of "social intelligence" in modern psychology. It is shown that the ideas of Behbudiy, Munavvarqori, Fitrat and other enlighteners belonging to the Jadid movement, such as humanism, culture of communication, social consciousness, critical thinking, and teamwork, play an important role in forming the competencies of today's future teachers. The article also proposes a pedagogical integration model of the Jadids' heritage in the development of social intelligence.

Keywords: Samarkand Jadids, educational ideas, social intelligence, pedagogical integration, empathy, social consciousness, spiritual education.

Kirish. XX asr boshlariga kelib Turkiston zaminida jadidchilik harakatlari avj oldi va buning natijasida O'rta Osiyo hududida ma'rifiy uyg'onish yuzaga keldi. Ma'rifatparvar olimlar Mahmudxo'ja Behbudiy, Sadriddin Ayniy va boshqa Samarqandlik jadidlarimiz jamiyatning bosh omili sifatida zamonaviy ta'lim, milliy ong, ijtimoiy madaniyat va shaxs kamolotining rivojlanashi

deb hisoblaganlar[1,6]. Jadidlar xalqning, jamiyatning ma'naviy dunyosini o'zgartirish maqsadida yangi usul maktablari, shu maktablar uchun darsliklar va boshqa ma'rifiy ishlar olib borishgan.

Bugungi globallashuv, axborot oqimlarining keskin kuchayishi, raqamli kommunikatsiyaning jadal rivojlanishi shaxsning ijtimoiy kompetensiyalariga, xususan ijtimoiy intellekt darajasiga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda[2]. Ijtimoiy intellekt - bu shaxsning ijtimoiy vaziyatni tahlil qila olishi, boshqalar his-tuyg'ularini anglay olishi, samarali muloqot olib borishi, o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yishi, konfliktlarni boshqara olishi va ijtimoiy moslashuvchanlikka ega bo'lishi kabi ko'nikmalar majmuasidir. Ijtimoiy intellekt tushunchasi ko'plab xorijiy olimlar tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan bo'lib, hozirgi ta'lim tizimida o'qituvchining eng muhim kompetensiyalaridan biri sifatida qaraladi[3].

Shu ma'noda, jadidlar tomonidan ilgari surilgan pedagogik qarashlar va ma'rifiy g'oyalar hozirgi zamonaviy psixologiya va ta'lim nazariyasida keng qo'llanilayotgan ijtimoiy intellekt komponentlari bilan o'zaro yaqin va uyg'un jihatlarga ega. Jadidlar ta'limni faqat bilim berish vositasi emas, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning dunyoqarashi, odobi, muloqot madaniyati, jamiyatga munosabati, empatiyasi, ijtimoiy faolligi kabi sifatlarni shakllantirish jarayoni sifatida tasavvur qilganlar[10]. Ayniqsa, Behbudiy, Avloniy va Fitrat asarlarida o'qituvchi shaxsi, uning muloqot madaniyati, o'quvchi bilan munosabati, jamoa bilan ishlash qobiliyati, shaxslararo muammolarni tushunish va hal qilish ko'nikmalari alohida ta'kidlanadi. Bu esa ijtimoiy intellektning zamonaviy talqini bilan mutlaqo mushtarakdir.

Bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida nafaqat nazariy bilimni egallash, balki turli ijtimoiy rollarni tushunish, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish, empatiya, bag'rikenglik, boshqalar fikrini hurmat qilish, jamoada ishlash, muammoli vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish kabi ko'nikmalarni shakllantirish muhim vazifaga aylangan[3,5]. Shu jihatdan jadidlar merosi boy psixologik-pedagogik manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ularning ta'limga oid fikr-mulohazalari, ma'rifiy qarashlari, jamiyatga daxldorlik g'oyasi, insonning ijtimoiy mohiyatiga berilgan talqinlari zamonaviy ijtimoiy intellekt nazariyasi bilan uyg'unlashadi.

Yana shuni ta'kidlab o'tish lozimki, hozirgi paytda ko'plab olimlar tomonidan jadidlar merosi o'rganilayotganligi rost, lekin uni aynan ijtimoiy intellekt bilan bog'lagan tadqiqotlar ozchilikni tashkil etmoqda.

XX asr boshlarida Turkistonda ro'y bergan uyg'onish davrida Samarqandlik jadidlardan Mahmudxoja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Sadriddin Ayniy va boshqa jadidlar yetakchilik qilgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Ularning nazarida jamiyatni o'zgartirishning eng samarali yo'li - yosh avlodni ilmi, ongli, ma'naviy komil va ijtimoiy faol shaxs qilib tarbiyalashdan iborat edi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi ostida iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy jihatdan og'ir ahvolda edi. Maktablar diniy ta'lim bilan chegaralangan, dunyoviy fanlar o'qitilmas edi, xalqning savodxonligi past bo'lgan[6,7]. Ana shunday sharoitda jadidlar jamiyatning inqirozdan chiqish yo'li ilmga, ta'limga, ma'rifatga qaytishda ekanini ilgari surdilar.

Samarqand jadidlari faoliyatining tarixiy asosini quyidagi omillar tashkil etadi:

Birinchidan, "yangi maktab" yoki "usuli jadid" g'oyasi: Bu usul qisqa, tushunarli darslar, yangi darsliklar, amaliy mashg'ulotlar, jamoaviy ishlar orqali ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan edi.

Ikkinchidan, dunyo tajribasiga ochiqlik: Behbudiy, Avloniy va Fitrat Rossiya, Turkiya, Buxoro, Qozon, Qrim ma'rifiy markazlari bilan aloqa o'rnatib, ta'lim metodlarini qayta ko'rib chiqdilar.

Uchinchidan, ayollar ta'limga munosabatning o'zgarishi: Jadidlar jamiyat taraqqiyoti uchun ayollar bilimli bo'lishi zarurligini ta'kidlab, qizlar maktablarini ochishga harakat qildilar.

To'rtinchidan, matbuot orqali ma'rifat targ'iboti: Behbudiyning "Samarqand", Fitratning "Haqiqat", Munavvarqorining "Turon" kabi gazetalarida xalqni ma'rifatga undovchi maqolalar chop etildi[9].

Tarixiy jarayonlar natijasi o'laroq Samarqand jadidlari o'z davrida eng zamonaviy pedagogik qarashlarga ega bo'lgan islohotchi ziyolilarga aylandilar.

Jadidlar xalqni, yoshlarni bu harakatlari orqali insonparvarlikka, komil inson bo'lishga chorlagan. Misol uchun, Behbudiyning "Padarkush" asarlarida faqatgina ilm insonni komil qilishi, aks holda jaholatga qadam qo'yishi mumkinligi aks ettirilgan. Uning asosiy esa g'oyasi - "ilm jamiyatni yuksaltiradi" tamoyilidir. Shu o'rinda Abdulla Avloniy qalamiga mansub "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida keltirilgan: "Axloqsiz ilm odamni yomonlikka eltadi, axloqli ilm esa insonni kamolga yetkazadi." degan fikrlar ayni haqiqat ekanligini ayta olamiz[2]. Bundan tashqari jadidlar tanqidiy, mustaqil fikrlashga, jamiyatning muammolariga yechim topishga qaratilgan pedagogik yo'lni o'zlariga maqsad qilib olishgan edi. Abdurauf Fitratning "Munozara", "Hind sayyohi bayonoti" kabi asarlarida tanqidiy fikrlash, savol berish, dalil bilan fikrni isbotlash kabi ko'nikmalar ustuvor o'rin tutadi[3,4]. Bu - bugungi ta'lim tizimidagi kreativ fikrlash va analitik tafakkur tushunchalariga to'la mos keladi. Fitrat "Muallimlar uchun" qo'llanmasida o'qituvchining:

- nutqi;
- kiyinish madaniyati;
- o'quvchiga munosabati;
- darsni tashkil etish mahorati

kabi ijtimoiy-pedagogik jihatlarini tahlil qiladi. Unga ko'ra, o'qituvchi jamiyatning madaniyatini belgilovchi "ko'zgudir". Bu fikrlar esa intellektning kommunikativ komponentlari bilan mos keladi.

Jadidlar o'quvchilarda jamoa madaniyatini rivojlantirish maqsadida o'z pedagogik faoliyatlarida o'quvchilarni kichik guruhlarda ishlatib, bahs-munozalar o'tkaztirib, sahna ko'rinishlari va o'quvchilar kengashi tashkillashtirib rivojlantirganlar. Behbudiy va Fitrat o'z maqolalarida yoshlarni jamiyat hayotida faol bo'lishga, adolatni himoya qilishga, milliy manfaat uchun xizmat qilishga chaqirganlar. Ularning qarashida "millat taraqqiyoti - yoshlarning ijtimoiy faolligiga bog'liq". Bu g'oya hozirgi ta'limdagi faol fuqarolik kompetensiyasi talqinlariga juda yaqin[9].

Samarqand jadidlarining ijtimoiy intellekt rivojiga ta'siri.

Samarqand jadidlari tomonidan ilgari surilgan g'oyalar, qarashlar o'z davrining yangi bisqichini yaratibgina qolmay, zamonaviy ta'lim jarayonida shakllangan ijtimoiy intellekt, ong tushunchalariga bimalol poydevor bo'lgan deb ayta olamiz. Chunki ijtimoiy intellekt tushunchasining asosiy komponentlari deb muloqot madaniyati, empatiya, ijtimoiy persepsiya, hamkorlik, konfliktlarni boshqarish, moslashuvchanliklarni tushanemiz. Lekin, bu komponentlar jadidlar tomonidan ancha yillar oldin ularning ilmiy-ma'rifiy qarashlarida teranroq aks ettirilgan.

Jadidlarning ta'limga oid qarashlarining markazida insonparvarlik va axloqiy poklik turadi. Abdulla Avloniy "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida insonning boshqalar his-tuyg'usiga befarq bo'lmasligi, hamdardlik, mehr, o'zgalarga yordam ko'rsatish kabi fazilatlarini tarbiyaning asosiy maqsadi sifatida ko'rsatadi: "Insonning kamoli - axloq bilan, axloqning manbai - mehr va muruvvatdir"[2].

Bu fikr zamonaviy psixologiyadagi empatiya tushunchasi bilan to'liq mos keladi. Empatiya - ijtimoiy intellektning asosiy komponenti bo'lib, Samarqand jadidlari bu sifatni o'quvchilarda shakllantirish uchun maxsus axloqiy hikoyatlar, sahna ko'rinishlari va tarbiyaviy suhbatlar tizimini ishlab chiqqanlar[5].

Ijtimoiy intellektning yana komponentlaridan biri kommunikativ kompetensiya bo'lib, bu mustaqil fikrini bayon qila olish, boshqalarni tinglay olish bilan tushuniladi. Yuqorida ta'kidlaginizmidek, jadidlar samarali ta'lim berish maqsadida o'quvchilar o'rtasida bahs-munozaralar, sahna ko'rinishlar tashkillashtirib, ijtimoiy intellektning bu komponentini ham shakllantirishgan. Hattoki, Abdurauf Fitrat "Muallimlar uchun" nomli asarida aynan o'qituvchining nutq madaniyati, muomala qoidalari, muloqot etikasini shakllantirish borasida o'z fikrlarini yozib ketgan, bu esa zamonaviy ta'limda ijtimoiy intellektning kommunikativ jihatiga mos keladi[3].

Bundan tashqari zamonaviy psixologiyada ijtimoiy persepsiya degan tushuncha mavjud bo'lib, u ijtimoiy vaziyatni anglash va uni to'g'ri talqin qilish qobiliyati hisoblanadi. Jadidlar esa ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatida yoshlarni jamiyatdagi jarayonlarni anglashga, ijtimoiy hodisalarni tahlil qilishga va ularga munosabat bildirishga o'rgatishni ko'rganlar. Behbudiy

maqolalarida xalqning iqtisodiy, siyosiy va madaniy ahvolini tahlil qiladi, jamiyatdagi illatlarning sabablarini tushuntirib beradi. Hattoki, Abdurauf Fitraning "Munozara" asarida keltirilgan savol-javob dialoglar ham jamiyatdagi muammolarni o'quvchilarga tushunarli tarzda yetkazishga qaratilgan[4].

Konfliktologlar ijtimoiy intellektning muhim jihati sifatida shaxsning nizoli vaziyatni tahlil qilish, hissiyotlarni boshqarish, munozarani konstruktiv hal qilish, va o'z pozitsiyasini madaniyatli tarzda himoya qilish kabi ko'nikmalarini qayd etadilar.

Jadidlar o'quvchilarni adolatli bo'lishga, boshqalarning fikriga hurmat bilan yondashishga, bahsni madaniyat bilan olib borishga o'rgatganlar.

Munavvarqori darslarida o'quvchilar tarbiyaviy muammolarni jamoa bo'lib muhokama qilganlar. Bu orqali o'quvchilar ijtimoiy konfliktlarni madaniy yo'l bilan hal qilishni o'rganganlar[5].

Moslashuvchanlik ijtimoiy intellektning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, turli vaziyatlarda o'zini tutishni o'rgatadi. Samarqand jadilari esa doimo yoshlarni yangilikka ochiq bo'lishni, dunyo yangiliklarini o'rganishga, har qanday muhitga moslashishni ta'kidlaganlar.

Umumiy olganda ijtimoiy intellekt tushunchasining ildizi jadidlarning uyg'onish davrida qilgan mehnatlariga borib taqaladi desak adashmagan bo'lamiz. Chunki jadidlar doimo xalqni ma'rifatparvarlikka, ijodkorlikka chorlagan va bu borada anchagina ishlar qilgan[8].

Agarda ijtimoiy intellektning komponentlari bilan jadidlarning ma'rifiy g'oyalari tushunarli tarzda o'zaro bir-biriga bog'laydigan bo'lsak quyidagi jadval shakllanadi:

Ijtimoiy intellekt komponenti	Jadidlar g'oyalari
Empatiya	Insonparvarlik g'oyalari
Kommunikativ kom.	Bahs-munozaralar, rolli o'yinlar
Ijtimoiy persepsiya	Jamiyatni o'rganish, muammolarga yechim topish
Jamoaviy faoliyat	Guruhlar bilan ishlash
Moslashuvchanlik	Yangilikka ochiqlik, tashqi tajribani o'rganish va hokazolar.

Demak, jadidlarning ma'rifiy merosi - bu zamonaviy ijtimoiy intellekt nazariyasi bilan uyg'unlashgan yuksak ilmiy-amaliy platformadir.

Xulosa. Samarqand jadidlarining ma'rifiy g'oyalari va ularning jamiyatdagi intellektual rivojlanishga ta'siri tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jadidlar ta'lim, ilm-fan va ma'rifatni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratgan, yosh avlodni tanqidiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va madaniy ong bilan tarbiyalashga intilgan. Ularning faoliyati orqali jamiyatda yangi pedagogik yondashuvlar, zamonaviy ma'rifiy kontseptsiyalar va ijtimoiy tafakkur rivojlangan. Umuman olganda, Samarqand jadidlari nafaqat ilm-fan va madaniyat rivojiga, balki jamiyatning umumiy ma'naviy va intellektual o'sishiga ham katta hissa qo'shgan. Ularning g'oyalari bugungi kunda ham ta'lim, tarbiya va jamiyat taraqqiyotini o'rganishda muhim manba sifatida ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Foydanilgan adabiyotlar

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. - Tashkent: Ma'naviyat, 2011.
2. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. - Tashkent: O'qituvchi, 1992.
3. Fitrat A. Muallimlar uchun. - Tashkent: Ma'rifat, 1995.
4. Fitrat A. Munozara. - Buxoro, 1911 (qayta nashr: Tashkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot nashriyoti, 1991).
5. Munavvarqori Abdurashidxonov. Adabiyot yoxud milliy she'rlar. - Samarqand, 1913.
6. Ayniy S. Esdaliklar. - Dushanbe: Adabiyot, 1960.
7. Shakuriy. Usuli jadid maktablari haqida risola. - Buxoro, 1912.
8. Ortiqov, U. M. The Enlightenment Movement in Turkestan. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*. 2021. casjssh.casjournal.org
9. Miralimov, S. Exploring the History of Central Asia, Mahmudkhodja Behbudiy: The Bright Path Illuminated by the Enlightenment. *Science Research*, Vol. 10, Issue 5, 2022. sciencepq.com
10. Jamolova, D. Turkiston jadidlarining muxtoriyatchilik harakatlari. 2020. muxtoriyat.uz